

A MÁSIK DURKHEIM?

Némedi Dénes: Durkheim. Tudás és társadalom

(Budapest: Áron Kiadó, 1996)

1. A művek egyszerre szólnak választott tárgyukról és szerzőikről. Az olvasó számára különleges élményt jelent, amikor a mű mindkét tekintetben újrarajzolni látszik a rögzült képeket. Ilyen munka ez a könyv is, melyben Némedi Dénes – akit a mai magyar szociológusnemzedék egyik legfelkészültebb tagjának tartok – a szociológiai hagyomány által megszilárdított Durkheim-kép megváltoztatására tesz kísérletet, miközben kutatói munkásságának új kvalitásait is felmutatja.

Annak idején Robert K. Merton híres művében (*Társadalomelmélet és társadalmi struktúra*) meggyőzően érvelt amellett, hogy a szociológia történetének ismerete a szociológus szakmai felkészültségének integráns része. Szemben a természettudományok „beolvasztásos negligálás” technikájával (az új, bizonyított felfedezés és magyarázat érvénytelenné teszi a korábbi, s így az holt anyagként bekerül a „természettudományi múzeumba”), a társadalomtudományok nem tudják teljes egészében holt anyaggá tenni korábbi teljesítményeiket, hiszen azokban olyan problémafelvetések fogalmazódnak meg, melyekre ma sincs végérvényes válasz. Ugyanakkor azt is tudjuk, hogy ennek ellenére a szakma viszonya saját múltjához meglehetősen ambivalens, s különösen a huszadik század második felében csökkent a korábbi jelentős teljesítmények ismeretének presztízse. Csak üdvözölni lehet minden olyan törekvést, mely az elméleti örökség feltárására és értelmezésére irányul, különösen akkor, ha a cél az, hogy az új eredményeket a fiatal szociológusnemzedék szakmai felkészültségének részévé tegye.

Némedi Dénes azon – nem túl nagy számú – hazai szociológusaink egyike, aki biztosan mozog szakmája csaknem minden területén: elsősorban elméleti érdeklődésű, ugyanakkor empirikus kutatások résztvevője is; a szociológia általános problematikáinak avatott ismerője, ugyanakkor egy szakszociológia (a tudásszociológia) művelése mellett is elkötelezte magát. Munkássága első felében főként történeti témák iránt mutatott érdeklődést: ezek közül értelmiségtörténeti és a két világháború közötti népi szociográfiára vonatkozó kutatásai emelkednek ki. Már e publikációiban is kimutatható volt Némedi kutatói teljesítményének két – általam meghatározóan fontosnak tartott – vonása: egyfelől a történeti, „filoszi” alaposság, másfelől pedig az elméleti affinitás. Ahogyan saját maga fogalmazott: a népi szociográfia is valamilyen általánosabb problematika hordozójaként – mint értelmiségi mozgalom, mint a magyar szociológia előtörténetének egyik fejezete érdekelte.¹ Időközben kutatói munkásságában egyre inkább az elméleti problémák kerültek előtérbe, s ez (a nemzetközi szociológia- és eszmetörténet, valamint a tudásszociológia iránti érdeklődés) vezette a Durkheim munkásságát elemző mű megírása felé.

¹ A népi szociográfia 1930–1938. Budapest: Gondolat Kiadó, 1985: 8.

A Durkheim-monográfia kétségkívül Némedi eddigi pályafutásának csúcspontját jelenti, melyben a történeti-filológiai rekonstrukciós készség és az elméleti képzettség egy további fontos képességgel párosul: a konstrukció képességével. Némedi mer szakítani a hagyományos Durkheim-képpel, s már-már provokatív hipotézisével (Durkheim mint tudásszociológus s mint az újítás teoretikusa) egyike azoknak, akik új megvilágításba kívánják helyezni a szociológia klasszikusát. A hipotézis persze gondos elemzésen nyugszik, ám mégis vitára ingerlő. *Van tehát egy másik Durkheim is?* Némedinek erre vonatkozóan gondos szövegelemzésre és a vonatkozó értékelések ismeretére épülő válasza vannak.

Az elmúlt évtizedek magyar szociológiájában a Durkheim-kép árnyalására vagy továbbrajzolására mindig művei megjelenése kapcsán került sor. Rendre megfogalmazódott, hogy Durkheim meghatározó szerepet játszott a szociológia mint önálló diszciplína megteremtésében, de emellett munkásságának más és más aspektusa kapott kiemelés. *Az öngyilkosság* (1967) előszavában Cseh-Szombathy László főként Durkheim szaktudományos és a módszertani teljesítményét méltatta, *A társadalmi tények magyarázatához* (1978) előszavában Ferge Zsuzsa elsősorban Durkheim tudósi korrektségét és morális tisztességét hangsúlyozta, s védte őt a „jobbrol felszentelőkkel” és a „balról támadókkal” szemben. *A társadalmi munkamegosztásról* (1986) bevezető tanulmányában Csontos László Durkheim gondolkodásmódjának logikai szerkezetét analizálta. Némedi nem várta meg egy újabb Durkheim-kötet megjelenését mondandója megfogalmazásához, bár a hazai szociológiai könyvkiadás nagy adósságának tartja, hogy *A vallási élet elemi formái* (*Les formes élémentaires de la vie religieuse*. 1912) még nem jelent meg magyarul. Álláspontja szerint talán ez a mű bizonyíthatja leginkább, hogy a „kanonizált” szövegek Durkheimje mellett létezik egy ma még kevésbé ismert másik Durkheim is.

2. A Durkheim-monográfia a kortárs magyar szociológia egyik kiemelkedő teljesítménye. Azzá teszi az a kiterjedt kutatómunka, melyet Némedi Franciaországban végzett, a hatalmas szakirodalmi bázis, melyre támaszkodik, s a tiszteletre méltó intellektuális teljesítmény, melyről a szerző tanúbizonyságot tesz. Ez utóbbi téren kiemelkedőnek tartom, hogy az analitikus-rendszerező Némedi is új arcát mutatja (mondhatnánk: ez a „másik” Némedi), nevezetesen a konstruálót, aki bátran újra-rajzolja a megszilárdulni látszó Durkheim-képet. Ekkor is megőrzi azonban saját „hagyományos” kutatói erőnyeit. Állításait alapos szövegelemzések² építve argumentálja, s tudományos tisztességét bizonyítja, hogy ezek mindvégig kritikai elemzések is: Némedi maga világít rá a szövegekben található ellentmondásokra.

A tudományelmélet megkülönbözteti egymástól a rendszeralkotókat és a problémafelvetőket, az előbbiekhöz a törvényszerű amortizáció, utóbbiakhoz viszont a folyamatos virulencia képzetét társítja. Némedi a rendszeralkotó Durkheimről kialakult képet változtatja meg, rámutatva azokra a termékeny problémafelvetésekre (mindenekelőtt a tudás és a társadalom kapcsolatának mibenlétére, megújítás és újítás összekapcsolódására), melyek fényében Durkheim nem a szociológia történeti

² Külön elemzés tárgya lehetne Némedi jegyzetelési technikája. Számára a jegyzetanyag nem pusztán a forráshely jelölésének, hanem sokkal inkább a főszöveg megértetésének, a mondanivaló árnyalásának, a szakirodalmi reflexiók elrendezésének eszköze.

jelensége, hanem sok tekintetben a modern cselekvésemélet, illetve a tudásszociológia kortársa.

Bár Némédi többször is hangsúlyozza, hogy csak korlátozott céljai vannak, hogy Durkheim életművét „csak” a tudásszociológiai problematika szemszögéből nézve kívánja rekonstruálni, valójában azonban teljes áttekintést kapunk Durkheim munkásságáról. A kötet tíz fejezetéből az első öt a „kanonizált szövegek” Durkheimjét mutatja be. Némédi hangsúlyozza, hogy a francia szociológus eredeti problémája az egyén és társadalom viszonyának, közelebbről a társadalmi integráció kérdésének vizsgálata volt. Társadalomtörténeti okok is közrejátszottak abban, hogy ő mindehhez először a nemzeti szolidaritás újratemtésének szándékával látott hozzá. Első ismert művét (*A társadalmi munkamegosztásról*. 1893) Némédi azért tartja „termékeny” elméleti kudarnak, mert bár nem tudott választ adni a funkcionális rendszerszintű integráció kérdésére, többek között ez a munka nyitotta meg az utat Durkheim legfontosabb rész kutatásai (öngyilkosság, nevelés, család stb.) előtt.

Az 1894-es „kanonikus” mű (*A szociológia módszertani szabályai*) megírását követő időszak Némédi szerint egyfajta előkészítése Durkheim tudásszociológiájának. Szerinte az ekkor született írások még nem álltak össze ugyan valamilyen egységes tudásszociológiai elméletté, de határozottan kimutathatók a változás jelei (a *kollektív tudat* fogalmának egyre gyakoribb felcserélése a *kollektív reprezentációk* fogalmával, a társadalmi szerveződések *kommunikatív* jellegének kiemelése). A századfordulót követően Némédi többretegű pályafordulatot diagnosztizál Durkheim munkásságában, melynek dátumát részint 1903-ra (*Az osztályozás néhány elemi formája* című Durkheim–Mauss tanulmány megjelenése), részint 1907-re (az *Année sociologique* megszervezése), részint pedig 1912-re (*A vallási élet elemi formái* megjelenése) teszi. A 6–10. fejezetek ennek a „másik” Durkheimnek a képét rajzolják meg, gondos szövegelemzésre támaszkodva.

3. Eredendően tudásszociológiai vagy csupán tudásszociológiai relevanciájú Durkheim munkássága? Természetes, hogy a rögzült képek csak lassan változnak. Némédi okfejtését olvasva rendre felmerülő kérdés, hogy Durkheim munkássága tekinthető-e egy hol latens, hol pedig manifeszt tudásszociológia megnyilvánulásának? Némédi óvatosan (megszorító megfogalmazással élve) ugyan, de átveszi az ezt az álláspontot képviselő *Fournier-hipotézist* (137.). Időnként azonban az olvasónak az a benyomása támad, hogy a tudásszociológia határainak kiterjesztő értelmezése révén Némédi mintegy „beleolvassa” Durkheimbe a tudásszociológiát. A kiterjesztő értelmezésben a tudás mellé felveszi a tudattartalmak lényegében teljes körét: a cselekvők hiedelmeit, értékeit – a cselekvést szabályozó normákat és elvárásokat értve alattuk (138.). Ezen a ponton viszont nem világos, hogy hol húzódik a határ (egyáltalán van-e határ) tudásszociológia és pl. cselekvésemélet között.

A monográfia legizgalmasabb részének a 8. és a 10. fejezetét tartom, mely Durkheim metodológiai és szemléleti pozíciójának radikális megváltozását kívánja bizonyítani. Durkheim metodológiai nézeteit a hagyományos szociológiatörténet még ma is *A szociológia módszertani szabályai* (1894) alapján rekonstruálja. Némédi meggyőzően mutatja ki az esszenciális különbséget az 1894-es műben és *Az osztályozás néhány elemi formája* (1903) című tanulmányban kifejtett álláspontok között. A szakmai tisztességtől vezérelve természetesen ismerteti az összes lehetséges elenvetést (elsősorban *R. Needham* alapján), amely e módszertani fordulat megalapo-

zottságával kapcsolatban felmerülhet. Itt azonban nemcsak a rendelkezésre álló etnográfiai anyag bizonyítóereje vet föl kérdéseket, hanem sokkal inkább maga az elgondolás. Durkheim és Mauss a tudat kategorizációs tevékenységének társadalmi jellegét bizonyítandó a primitív népek ilyen irányú – a képességek keletkezésére rávilágító – gyakorlatát elemezve vélték megválaszolhatónak a kérdést.³ Valóban van ebben az elgondolásban több ismeretelméleti fordulat is (pl. a genetikus magyarázat felé történő elmozdulás), ám a korai evolucionistákra jellemző naiv mag (a „primitívek” tanulmányozása révén saját korábbi állapotainkat ismerhetjük meg) miatt kérdéses a magyarázóereje a modern társadalmakra vonatkozóan. Ezt egyébként maga Némedi is diagnosztizálja (322.).⁴

Ez az aggály megfogalmazódik *A vallási élet elemi formái* kapcsán is, melyet egyébként Némedi az életmű megkoronázásának tart. A könyv gondolati anyagát bemutatva határozottan elveti a Durkheimről mint a „rend prófétájáról” kialakult képet, s amellet érvel, hogy Durkheim „elsődleges az újítás, a kreáció teoretikusa kívánt lenni” (297.). Ugyanakkor ő maga is elismeri, hogy Durkheimet egyszerre két (egymással látszólag ellentétben álló) probléma is foglalkoztatta. *Egyfelől* a társadalmi integráció szempontjából továbbra is fontosnak tartotta valamilyen közös hiedelemrendszer és kultusz létét, *másfelől* viszont „a társadalom megújítását, a kötelek újratemetését várta a kultikus »forrongástól«, valamiféle gyökeres újratemetést” (310.). Ezért tette művének kiemelt problematikájává a társadalmi változás és az újítás vizsgálatát (az *intichiuma* rítusok elemzését, a *szent* és *profán* ciklusok megkülönböztetését, a *társadalmi sűrűség*, a *kritikus tömeg* és a *kollektív forrongás* szerepét a változásban). Ez kétségtől új elem Durkheim munkásságában, de Némedi argumentációja nem bizonyítja egyértelműen, hogy ez *együttal* Durkheim szemléleti pozíciójának radikális változását is jelenti. Ehhez – éppen Némedi szavaival élve – azt kellene bizonyítani, hogy „a fejtegetésekben és a kutatási gyakorlatban meghatározható ... egy központi probléma, érdeklődési irány, sajátos megközelítési mód mint kristályosodási pont” (136.). Nem is beszélve arról, hogy funkcionalista szemszögből nézve az újításra tekinthetünk úgyis, mint az integráció más összefüggésekben történő megteremtésének eszközére (mechanizmusára).⁵ Persze látja ezt Némedi is (299–300.), de kitart azon olvasat mellett, amely szerint Durkheim az újítás teoretikusa.

Amikor a nem Durkheim-kutató recenzens befejezésül ismételt hangsúlyozza Némedi Dénes óriási érdemeit a hagyományos Durkheim-kép megváltoztatásában, nem teheti meg azt, hogy a művet széles olvasói kör figyelmébe ajánlja. A könyv ugyanis szerzője tudományos értekezésének anyagát foglalja magában, viselve an-

³ „... az az igazi kérdés, mi készítette az embereket arra, hogy épp ilyen formában rendszerezék elképzeléseiket, és hogy honnan vették ennek a figyelemre méltó elrendezésnek az alapötletét.” (Az osztályozás néhány elemi formája. In: *A társadalmi tények magyarázatához*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1978: 261.)

⁴ „Durkheim sohasem nézett szembe nyilvánosan azzal a kérdéssel, hogy a megismerés általa proklamált szociológiai elmélete a modern filozófia krízisét kívánta feloldani, de elemzésének tárgyát, az e szociológiai elmélethez nélkülözhetetlen empirikus anyagot az ősi, hangsúlyozottan *nem modern* társadalmakban találta meg.”

⁵ Analógiaként L. Coser munkásságát említeném, aki úgy volt konfliktusszociológus, hogy szemléleti pozícióját illetően funkcionalista maradt.

nak formai és tartalmi jegyeit. Ez a változat egy szűk szakmai közeg számára íródott (akik némileg ismerik a francia történelmet, akik nem most kezdenek Durkheimmel ismerkedni, akikről a szerző pl. feltételezi *A társadalmi munkamegosztásról* gondolatmenetének ismeretét stb.). Bizakodással várjuk, hogy megszülessen Némedi Dénes részéről egy, a szélesebb szakmai közönség által is befogadható, a szociológia-történeti oktatásban is hasznosítható változat. Igazából csak így van esélye a hagyományos Durkheim-kép megváltoztatásának.